

P. Zsupán Edina

Éden. A Paradicsom, ahogy Bizáncban képzelték

Az alábbi idézet az *Ezeregyéjszaka* meséiből származik:

A teberbordó... vállára kapta a kosarát, és követte a fiatal nőt. Az pedig megállott egy gyümölcskereskedő boltja előtt, és összevásárolt egy csomó szíriai almát, oszmán birsalmát, Ománból való barackot, aleppói jázsmint, damaszkuszi sásliliomot, nílusi uborkát, egyiptomi citromot és cédruscitromot, mirtuszboggyót, hennavirágot, vörösvérű kökörcsint, violát, gránátalmafa-virágot és nárciszt. És mindezt a teberbordó kosarába rakta, és azt mondta neki: Hozzad!

Az illatok és ízek e tarka kavalkádja talán a teherhordóval is feledtette sanyarú sorsát. Bennünket, kései hallgatóságot mindenesetre nyomban keletre repít ez a szavakból szőtt varázsszőnyeg. Teszi ezt annak ellenére, hogy tudjuk, mi történik ott akár ebben a percben is. Ha most párezer évvel korábban járnánk, és egy sztoa árnyas oszlopai között hallgatnánk ilyen és ehhez hasonló hangulatú meséket távoli vizekre merészkedő tengerészektől, még inkább bűvkörükbe vonnának bennünket a szavak. Kezdetben bizony kevesen voltak, akik – Lukianos szavaival élve – nem ostoba phaiákként viselkedtek, és nem vették készpénznek azonnal, szikrányi fenntartás nélkül az egzotikus meséket.

A mese idézett néhány sora ugyanakkor egy kert képét is elénk varázsolja. Egy olyan ideális kert képét, amelyben minden földi jó megterem. A kert – Borzsák István egyik legutóbbi tanulmányában gazdag példacsokorral alátámasztva tárgyalja – fontos szimbóluma volt a keleti uralkodókultusznak, amennyiben a falal körülkerített, szépen gondozott viruló kert, a *Paradeisos* a falakkal védelmezett emberi kultúra kozmikus modellje, amelynek rendjéért és bőségéért az uralkodó tartozik felelősséggel.¹ A bibliai Édenkert is ilyen *Paradeisos*ban kapott helyet:

És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az embert, a kit formált vala. (Gen. 1,2.8.)

¹BORZSÁK I.: A bibliai paradicsomtól Mozart Pásztor királyságáig, AntTan 46, 2002, 26 skk.

A kereszténység elterjedésének köszönhetően a bibliai Éden képe is szerves alkotóelemévé vált a nyugati ember hétköznapi képzeletvilágának. Nem egyszerűen kiszorította a korábbi pogány hiedelmeket, hanem komplex, szinkretisztikus egységet alkotott velük. Az alábbiakban ennek a hosszú folyamatnak néhány villanásnyi epizódját szeretném bemutatni a bizánci birodalom első évszázadaiból.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a Távol-Keletről az ókori szerzők reális ismeretekkel is rendelkeztek. A Kr. u. I. század végére datálható *Periplus Maris Erythrei* (Az Indiai-óceán körülhajózása – földrajzi, kereskedelmi és tengerészeti szempontból készült útleírás) konkrét, autopszián alapuló ismereteket közöl Ázsia déli partvidékéről egészen India déli csücskéig. Bizánc létének első századaiban a kelet felé irányuló kereskedelem látóköre még mindig Indiáig terjedt. Ezen majd csak az arab hódítás fog változtatni. Bizánc jelenlétről tanúskodnak az Arkadios (Kr. u. 395–408) és Honorius (Kr. u. 393–423) császárok idejéből származó gazdag éremleletek India déli részén a Malabar-parton, ahol már a Kr. u. I. században is komoly érdeklőségeik voltak a nyugati kereskedőknek. A Malabar-vidéki Tamás-keresztényekhez² a IV. század közepén 400 főből álló „utánpótlás” érkezik Jeruzsálemből, Baghdadból és Ninivéből, hogy egy ellenállóképes keresztény kolóniát tudjanak kialakítani.³

Tollforgatásra hajlamos kereskedők ritka feljegyzései képezik tehát azt az értékes forráscsoportot, amely hitelt érdemlő, direkt ismereteket közöl a birodalom távoli részeiről. Témánk szempontjából azonban mégsem ezek a valóságos tartalommal rendelkező információk lesznek a fontosak. Furcsa módon ugyanis, ha a realitásoktól egyébként el nem rugaszkodó szerző tapasztalatainak papírra vetése során a keleti tájékok tárgyalásához érkezik, rendszerint szükségét érzi annak, hogy meglepő tartalmú fejezeteket illesszen a más tekintetben racionális, sokszor száraz mondanivaló közé.

Így tett az a feltehetőleg szíriai származású kereskedő is, aki a Kr. u. IV. század

²J. MEYENDORFF: *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, Budapest 2001, 139–141. Indiában legalább a Kr. u. II. századtól léteztek keresztény közösségek, amelyek létrejöttét Szent Tamás apostol igehirdetéséhez kötik. (Szent Tamás mailapuri sírhelyének máig is tartó tisztelete Kr. u. 50–100-ig nyúlhat vissza.) Kosmas Indikopleustés Ceylon szigetén egy „perzsa” egyházat említ, valamint egy püspökséget a dél-indiai „Kallinában” vagy Quilonban. Nehéz lenne meghatározni ezeknek a közösségeknek az összetételét, de egy részük minden bizonnyal menekült volt. Perzsiában a II. Sápúr (309–379) alatti üldözések miatt sok keresztény hagyta el az országot, és római területen vagy Indiában talált menedéket. A szertartás és az irodalom nyelve Indiában a szír volt, és a püspökszentelések kanonikus forrása pedig Seleukeia-Ktésiphón nesztoriánus katolikosa maradt a XVI. századi portugál hódításig.

³H. HUNGER: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, München 1978, I, 515.

közepén az *Expositio totius mundi et gentium*⁴ címet viselő munkájában kereskedelmi szempontból vette sorra az Imperium Romanum provinciáit és nagyvárosait. (A szöveg súlypontozására jellemző, hogy csupán Szíriában húsz várost tárgyal, míg a birodalom nyugati fertályából összesen tizenegy város nevével találkozunk.) A szöveg nem keresztény jellegű. Minden tekintetben valóságghű, értékes gazdaságtörténeti forrásnak tartható, eltekintve az első huszonegy fejezettől, amelyek Indiára és a Távols-Kelet más tájékaira vonatkoznak.

Ez a huszonegy fejezet nem törekszik túlzott valóságghűségre, de nem is ez a célja. Szemmel láthatólag más forrásból származik, mint a feljegyzés többi része. Az *Expositio* két változatban hagyományozódott ránk, amelyek csupán nyelvhasználatukban térnek el egymástól. A későbbi verzió az eredetinek választékosabb latinsággal átírt formája, tartalmi változtatásokat nem eszközöltek rajta. Az első négy *caputot* csupán a választékosabb verzió őrizte meg számunkra. Az egész mű jellegének, egyszerű, csiszolatlan stílusának ismeretében máris szembeötlő az impozáns, kissé dagályos bevezető: *historias plurimas et admirabiles* kíván a szerző szeretett fiának elmondani az alábbi céllal:

Haec igitur sensibus comprehendens non solum multa utilia cognosces, sed et tuam ornare sapientiam ex huiuscemodi rerum varietatibus praevaleris (Exp. 1–2).

Ezt követően – a későbbi bizánci krónikaírók gyakorlatára emlékeztető módon – közli az olvasóval, honnan is kívánja művét kezdeni: *Quaerentes autem scribere debemus dicere primum, quomodo mundus a deo fuerit institutus*. (Exp. 2).

Néhány sorral lejjebb: *Unde ergo nos oportet incipere, nisi a Moyse?*

A bevezető sorok alapján tehát keresztény jelleget feltételezhetnénk a továbbiakban is. Ebbéli várakozásunkban nem is csalatkozunk – egészen a 4. fejezet végéig.

Mielőtt rátérnénk a bennünket érdeklő 4. fejezetre, álljon itt emlékeztetőül a Genezis ideillő szakasza:

És ültete az Úr Isten egy kertet Édenben, napkelet felől, és abba helyezteté az embert, a kit formált vala. És nevele az Úr Isten a földből mindenféle fát, tekintetre kedvest és eledelre jót, az élet fáját is, a kertnek közepette, és a jó és gonosz tudásának fáját. Folyóvíz jó vala pedig ki Édenből a kert megöntözésére; és onnét elágazik és négy főágra szakad vala.. Az elsőnek neve Pison, ez az, a mely megkerüli Havilah egész földét, a hol az arany terem. És annak a földnek aranya igen jó; ott van a Bdeliom és az Onyx-kő. A második folyóvíz neve pedig Gibon; ez az, a mely megkerüli az egész Kbús földét. És a harmadik folyóvíz neve Hiddekel; ez az, a mely Assiria hosszában foly. A negyedik folyóvíz pedig az Eufrátes. És vevé az Úr Isten az embert, és helyezteté őt az Éden kertjébe, hogy művelje és őrizze azt. (Gen. 2,8–15).

⁴*Expositio totius mundi et gentium*, in: Geographi Latini minores, ed. ALEXANDER RIESE, Heilbronn 1878.

Az *Expositio* 4. fejezetének fordítása a következő:

Azt mondják, hogy a Camarini nép él keleten, azon a földön, melyet Mózes Édennek nevezett. Azt mondják, hogy innen egy hatalmas folyó ered, amely négy folyóra oszlik. Ezek nevei: Geon, Phison, Tigris és Euphrates. Ezek az emberek pedig, akik a fent említett földet lakják rendkívül istenfélők és derekak, sem testi, sem lelki fogyatékoság nem létezik náluk. Ha pedig valami konkrétumot is akarsz tudni: azt mondják, hogy ők sem ezzel a mi közönséges kenyérünkkel nem élnek, sem semmiféle más eledellel, sem pedig tűzzel, amit mi basználunk, hanem a kenyér bizony az égből hullik nekik egy-egy napon keresztül, emellett vadmézet isznak és borssal táplálkoznak.

Ide illik még a 6. fejezetből is egy sor: *Nem vetnek és nem aratnak.*

Mielőtt megvizsgálánk az idézett rész alkotóelemeit, röviden utalnunk kell egy másik, görög nyelvű szövegre is, amely a 'Οδοιπορία τοῦ αἰῶνος ἀπὸ Ἐδεμ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν Ῥωμαίων⁵ címet viseli. A pár oldalas útleírás datálásával kapcsolatban csak annyit tudunk elmondani, hogy mindenképpen a Kr. u. VII. század előtt keletkezett. Tartalmilag szoros kapcsolatot mutat az *Expositio* általunk tárgyalt bevezető részével (1–21), de jóval szűkszavúbb annál. Hasonlóan két részre osztható: magára a 'Οδοιπορία-ra valamint egy tizennégy soros (az egész mű méreteihez képest rendkívül bőbeszédű) leírásra, amely a *Makarinoi* népről és azok *Edemnek* nevezett lakhelyéről számol be.

Ennek a tizennégy sornak a felépítése tökéletesen megegyezik az *Expositio* 4–6. fejezeteinek felépítésével, valamint az útleírásban feltüntetett keleti állomások sorrendje is igen hasonló. Emiatt feltételezhető, hogy a 'Οδοιπορία egésze, továbbá az *Expositio* első huszonegy fejezete közös forrásból származik.

Mindkét szövegben a gondolatmenet vázát *Bibliából* vett motívumok alkotják. Ezek a következők:

1. van egy föld keleten, Eden vagy Edem, ahol a *Camarinoi* / *Μακαρινοί*-nak nevezett nép él;
2. egy (nagy) folyó ered ott, amely később négy részre ágazik szét, ezek neve: Geón, Phisón, Tigris, Euphratés;
3. táplálékuk manna, ami az égből hull alá, italuk méz;
4. nem vetnek és nem aratnak.

Az alapvetően pogány szemléletű *Expositio*ban azonban ezzel le is zárul a keresztény motívumok szerepeltetése. A soron következő fejezetek (5–8) persze tovább ecsetelik az Édent lakó nép csodálatos voltát és jó sorsát, de a bibliai vázat

⁵A. KLOTZ: 'Οδοιπορία ἀπὸ Ἐδεμ τοῦ παραδείσου ἄχρι τῶν Ῥωμαίων, RhM 65, 1910, 606–620.

olyan motívumok töltik ki, amelyeket hosszú századokon keresztül igen sok antik író előszeretettel használt, ha az oikumené peremvidégeit kívánta jellemezni, különösen a távol-keleti vidékek esetében. Ezek a motívumok tárgyalt korszakunkra már jócskán közhelyszerű toposzokká merevedtek, amelyek számtalanszor bukkannak elő a legkülönbébb irodalmi művekben, mindig más-más konstellációt alkotva.

Az *Expositio* szerzője a következő elemeket válogatta ki e tarka és bőséges gyűjteményből:

- a *Camarini sine imperio* élnek;
- testük tökéletes, mindenféle fogyatéktól mentes;
- nem fordul elő náluk sem bolha, sem tetű, sem poloska (érdekes a részletesség, amellyel erre a kérdésre kitér a szerző);
- öltözékük nem piszkolódik;
- számtalan drágakő, igazgyöngy rejtőzik hegyeikben és vizeikben (vö. a *Sándor-regényt*);
- ravaszak;
- nem fáradoznak, nem betegszenek meg;
- hosszú életűek, rendszerint 118 évig élnek (Thinai lakói);
- a boldogok földjének lakói *valde pii et boni*, miként az oikumené szélére képzelt valamennyi peremnép (ld. korábban sérek, aithiópsok, thinaibeliek, kynokephaloi, stb.).

Ha az *Expositio* szerzője – a jelek ezt mutatják – közelebb állt a pogány szemlélethez, valamint nem tartotta fontosnak, hogy bizonyos városok keresztény jellegét hangsúlyozza – mint ahogy azt tehette volna a IV. század derekán –, és mégsem tartotta törlendőnek a keresztény adatokat, ez arra utalhat, hogy a bibliai motívumok lasan-lassan összefonódtak a boldogokról szóló pogány hiedelmekkel, jól megfértek egymás mellett, és ellentmondásuktól mentes szimbiózist alkottak. A római császárkorra egyébként is jellemző az egyes vallások, képzetkörök keveredése. Jó példa erre Alexander Severus császár, aki a *Historia Augusta* szerint együtt őrizte Krisztus, Ábrahám, Orpheus és a tyanaei Apollóniosz szobrát.⁶

Az ellentmondás-mentesség érthető, hiszen a felsorolt keresztény motívumok „pogány fejvel” is jól értelmezhetők. Ennek illusztrálására álljon itt néhány példa.

Az antikvitásban a boldogok földjének/szigetének keletre (ritkábban nyugatra⁷) helyezése teljesen általános volt. A boldogok ideális lakóhelye mind-

⁶SHA, Lampridius, *Alexander Severus*, 29,2.

⁷Strabón részletesen tárgyalja a nyugatra helyezett boldogok szigetének kérdését (C 3, C 150),

annyiszor az akkor ismert világ legkeletibb pontjára került az emberek képzeletében. Ne feledjük el azt sem, hogy Nagy Sándor is járt keleten, és az ő viselt dolgai India csodáit bővítették.

A víz motívuma csaknem valamennyi nép „istenek kertje”, „boldogok lakhelye” elképzelésében nagyon fontos összetevő. A sok példa közül álljon itt Euripidés néhány sora: *Hesperisek, dalosok tájait érném / el, abol terem gyümölcsük, abol már nem / enged menni tovább hajót, / ott ér véget az égbolt, / Atlas tartja vállain, / ambrosziás forrás fakad, / az táplálja Zeus termeit, hol istenek számára az isteni / fölből nő ki a boldogság.*⁸

A mitikus *Rbipai-hegység*ből a görögök elképzelései szerint nagy folyók erednek.⁹ Hasonlóképpen az óind *Méru*¹⁰, a *Mabábbhárata Arany-hegye* sok, tiszta vizű forrást táplál, amelyek a legtisztább arany fölött folynak, és onnan ered az égi *Gangá*, a föld minden vizének forrása. Az arany csúcsú *Magas Hará* az *Aveszta* szerint a *Ranyhá*, e félmítikus folyó, valamint nagy földi folyamok kiindulópontja. Ezek az aranyló csúcsú mitikus hegyek az égi lakók otthonai, és haláluk után csak a valóban tiszta életűek lelkei juthatnak el oda. A *Méru-hegység*től északra – a *Mabábbhárata* szerint – a Tej-tenger északi részén van egy sziget, ott élnek a jó illatúak. . . , fehér férfiak, akiktől távol áll minden gonosz. A *Magas Hará* lábainál elterülő vízben is van egy sziget, amelyen szent állatok, csodás növények találhatók.¹¹

A víz, mint a világ legalapvetőbb alkotóeleme és életető ereje az antik paradicsom-elképzelésekben, később a keresztény szimbolikában is az életet jelképezi.¹²

sőt megemlíti, hogy *nem messze Maurusiának Gadeirával szemben fekvő begyfokától* néhány szigetet mutogatnak is ezen a néven (talán a Kanári-szigetek?).

⁸Eur. *Hipp.* 741. skk., ford. TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE.

⁹KIESSLING: Πρωά Όρη, in: PWRE, 846–916.

¹⁰A. B. BOSWORTH: Nagy Sándor. A hódító és birodalma, Budapest 2002, 177. *Méros*: Alexandros makedónjai így értik annak a hegynek a nevét, amely az általuk – Dionysos dajkájáról – Nysának nevezett város fölött magasodik. Az város istenét (Indra vagy Siva) Dionysos-szal azonosították, s a lakókról elhitték, hogy az egykor Dionysos kíséretét alkotók leszármazottai. Ezt a felismerést – szerintük – megerősíteni látszott az is, hogy a hegy oldalán borostyán és babér nőtt. A *Méros* elnevezést pedig úgy magyarázták, hogy Zeus a combjába (*méros*) varrta be Dionysost. Vö. Theophr. *HP* 4,4,1; Arr. 5,2,5–7; Curt. 8,10,15–17; Justinus 12,7,6–8; Metz *Epit.* 36–38.

¹¹Lásd Mahāmeru: *Ādi Parva*, 17; *Vana Parva*, 163; *Devī Bhāgavata*, 8. Skandha, Vettam Mani. *Purānic Encyclopaedia. A Comprehensive work with special reference to the Epic and Purānic literature*, Delhi 1975; *Avesztában*: Yt.10,13; 5,21; 9,3; 10,118. CH. BARTHOLOMAE: *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg 1904. Itt szeretnék köszönetet mondani Ittzés Máténak a jegyzetben felsorolt adatok rendelkezésemre bocsátásáért.

¹²Lásd a Sándor-hagyomány népszerű meséjét az áttetsző vizű forrásról keleten, amelyben meg-elevenedik a szárított hal, amikor Alexandros szakácsa főzni készül.

Az „élő víz” profán értelemben a folyó vizet jelenti szemben az álló vízzel. Rituális értelemben az élő víz a keresztvizet jelenti. Biblikus értelemben az élő víz forrása maga Isten, aki az életnek is forrása.¹³ Az igazság tanítójáról szóló qumráni himnusz a következőképpen beszél erről:

*Magasztallak Uram, / mert a száraz földön bugyogó forrásból helyeztél, / vízcsoportokhoz a meddő pusztaságban, / mely a néked tetsző kertek öntözi; / cédrus, ciprus ültetvénye, / ékes fa velük együtt dicsőségedül. . . / Gyökereiket a forrásból eresztik, / Az élet vizéből szívják fel a nedvet / Ez lesz az örökkévalóság forrása nékik. . .*¹⁴

A Jelenések könyvében az élő víz szimbolikája összekapcsolódik a paradicsomeszmével:

És megmutatá nékem az élet vizének tiszta folyóját, a mely ragyogó vala, mint a kristály, az istennek és a Báránynak királyiszekéből jövőn ki az ő utcájának közepén. És a folyóvizet innen és túl életnek fája vala, mely tizenkét gyümölcsöt terem vala, minden hónapban megbozván gyümölcsét; és levelei a pogányok gyógyítására valók. (Jel, 22,1–2)

A négy paradicsomi folyó szimbolikája is ősi, keleti eredetű. Borzsák István említett cikkében utal egy prehistorikus samarrai edény stilizált ábrázolására, amelyen két egymást keresztező csatorna alakít ki négy ágyást, amelyben egy-egy fa és madár látható: *ein Baum und Vogel innerhalb eines jeden der vier durch zuei sich kreuzende Kanäle gebildeten Beete*,¹⁵ és elfogadhatónak tartja azt a magyarázatot, hogy itt a folyók által négy részre osztott *orbis terrarum* ábrázoltatik.¹⁶

A ὄδοιπορία által említett manna nyilvánvalóan bibliai elem, az *Expositio* viszont nem használja kifejezetten ezt a szót, hanem csak utal megjelenésének körülményeire (*panem plui*), valamint a 12. fejezetben a következőképpen utal rá: *Camarini panem enim caelestem cotidianum accipiunt*. A két forrás az idézett helyeken nem teljesen egyezik meg abban, hogy a boldogok milyen ételt fogyasztottak. Csak az *Expositio* említi a borsot (*piper*), a ὄδοιπορία pedig a zöldségeket és a tavaszi búzát. A borsról tudjuk, hogy fontos indiai kiviteli terméknek számított, a *Periplus* szerint főként Barygázából (πέριμαχρόν), Musirisből és Nelcyndából szállították, miután összegyűjtötték a környező borstermő vidékekről.¹⁷ Pigulewskaja szerint az, hogy a zöldségeket, a tavaszi búzát és a mézet eledelként említik az indiai aszketikus hagyományokról szóló történetek hatását jelzi.¹⁸ Egy-

¹³VANYÓ LÁSZLÓ: Az ókeresztény művészet szimbólumai, Budapest 1988 = 2000, 161.

¹⁴M. BURROWS: A holtengeri tekeresek, Budapest 1962, 366, ford. KOMORÓCZY GÉZA.

¹⁵W. FAUTH: Der königliche Gärtner und Jäger in Paradiesos, Persica 8, 1979. Köszönettel tartozom Sárközy Miklósnak a tanulmány rendelkezésemre bocsátásáért.

¹⁶BORZSÁK, i. m. 31.

¹⁷*Periplus Maris Erythrei* 49,56, in: Geographi Graeci minores, ed. C. MÜLLERUS, Parisii 1861.

¹⁸N. PIGULEWSKAJA, Byzanz auf den Wegen Indien, Berlin 1969, 101.

Az „élő víz” profán értelemben a folyó vizet jelenti szemben az álló vízzel. Rituális értelemben az élő víz a keresztvizet jelenti. Biblikus értelemben az élő víz forrása maga Isten, aki az életnek is forrása.¹³ Az igazság tanítójáról szóló qumráni himnusz a következőképpen beszél erről:

*Magasztallak Uram, / mert a száraz földön bugyogó forrásból helyeztél, / vízcsoportokhoz a meddő pusztaságban, / mely a néked tetsző kertek öntözi; / cédrus, ciprus ültetvénye, / ékes fa velük együtt dicsőségedül. . . / Gyökereiket a forrásból eresztik, / Az élet vizéből szívják fel a nedvet / Ez lesz az örökkévalóság forrása nékik. . .*¹⁴

A Jelenések könyvében az élő víz szimbolikája összekapcsolódik a paradicsomeszmével:

És megmutatá nékem az élet vizének tiszta folyóját, a mely ragyogó vala, mint a kristály, az istennek és a Báránynak királyiszekéből jövőn ki az ő utcájának közepén. És a folyóvizet innen és túl életnek fája vala, mely tizenkét gyümölcsöt terem vala, minden hónapban megbozván gyümölcsét; és levelei a pogányok gyógyítására valók. (Jel, 22,1–2)

A négy paradicsomi folyó szimbolikája is ősi, keleti eredetű. Borzsák István említett cikkében utal egy prehistorikus samarrai edény stilizált ábrázolására, amelyen két egymást keresztező csatorna alakít ki négy ágyást, amelyben egy-egy fa és madár látható: *ein Baum und Vogel innerhalb eines jeden der vier durch zuei sich kreuzende Kanäle gebildeten Beete*,¹⁵ és elfogadhatónak tartja azt a magyarázatot, hogy itt a folyók által négy részre osztott *orbis terrarum* ábrázoltatik.¹⁶

A ὄδοιπορία által említett manna nyilvánvalóan bibliai elem, az *Expositio* viszont nem használja kifejezetten ezt a szót, hanem csak utal megjelenésének körülményeire (*panem plui*), valamint a 12. fejezetben a következőképpen utal rá: *Camarini panem enim caelestem cotidianum accipiunt*. A két forrás az idézett helyeken nem teljesen egyezik meg abban, hogy a boldogok milyen ételt fogyasztottak. Csak az *Expositio* említi a borsot (*piper*), a ὄδοιπορία pedig a zöldségeket és a tavaszi búzát. A borsról tudjuk, hogy fontos indiai kiviteli terméknek számított, a *Periplus* szerint főként Barygázából (πέριμαχρόν), Musirisből és Nelcyndából szállították, miután összegyűjtötték a környező borstermő vidékekről.¹⁷ Pigulewskaja szerint az, hogy a zöldségeket, a tavaszi búzát és a mézet eledelként említik az indiai aszketikus hagyományokról szóló történetek hatását jelzi.¹⁸ Egy-

¹³VANYÓ LÁSZLÓ: Az ókeresztény művészet szimbólumai, Budapest 1988 = 2000, 161.

¹⁴M. BURROWS: A holtengeri tekeresek, Budapest 1962, 366, ford. KOMORÓCZY GÉZA.

¹⁵W. FAUTH: Der königliche Gärtner und Jäger in Paradiesos, Persica 8, 1979. Köszönettel tartozom Sárközy Miklósnak a tanulmány rendelkezésemre bocsátásáért.

¹⁶BORZSÁK, i. m. 31.

¹⁷*Periplus Maris Erythrei* 49,56, in: Geographi Graeci minores, ed. C. MÜLLERUS, Parisii 1861.

¹⁸N. PIGULEWSKAJA, Byzanz auf den Wegen Indien, Berlin 1969, 101.

szerű eledelek, és a méz egyébként is tipikus táplálék a boldogok világában, elég csak Ovidius aranykorleírására gondolni. Ugyancsak ebből a leírásból közismert párhuzam a sokszoros termést hozó, megműveletlen föld termékenységének a képzele is.

Az *Expositio* által említett további motívumok terén, amelyeket a 'Οδοιπορία már nem tartalmaz, keveredik egymással a keleti területekről szerzett valóságos ismeret és a mitikus hiedelemvilág. Továbbá *inter eos omnis nec irascitur, nec iudicium appetunt, neque rixa neque cupiditas neque dolum vel aliquit mali est*. A szerző – feltehetőleg a rendelkezésére álló forrás szemléletét követve – a *Camarini* földjének bemutatása után is folytatja ezt az ősi mitikus előítéletekből fakadó véleményalkotást az egyes bemutatott népekkel kapcsolatban, egészen a 21. fejezetig, ahol más forrás után néz. Íme néhány példa:

*Brachmani... sine imperio transigunt bene, et detinent vicinorum bonitatem... regio Eviltarum:*¹⁹ *et ipsi sine imperio et paene deorum vitam viventes... Emer, et ipsa vivens sine imperio, transigit legaliter... Nebusa, qua invenitur tyrannorum initium; et regitur a maioribus* (21,8–11).

A 21. fejezetig valamennyi népre érvényesek a föntiekhez hasonló kifejezések: *reguntur bene, bene transigunt*, stb. Úgy tűnik, mintha a boldogok földjének közelsége „kiárasztaná jóságát” a környező területekre is, de minél távolabb foglal helyet egy nép a boldog világtól, pozitív tulajdonságaik annál inkább vegyülnek emberi gyarlóságokkal, életük annál inkább hasonlít a „paradicsomból való kiűzöttség” állapotához. Már a fenti néhány példában is megfigyelhető ez a fokozatosság: a brahmanok boldog szomszédaik *bonitasával* rendelkeznek, az eviltabeliek életének jellemzésénél azonban már felbukkan a *paene* szócska. Ők már csak *majdnem* az istenek életét élik. Emer csupán *transigit legaliter*, míg Nebusában már jelen van a *tyrannos*, illetve egyfajta *imperium*, a *maiores* általi vezetés.

A 12. fejezet éles határvonalat húz: *hinc seminatio et messio*²⁰, azaz a kiűzettezés. Eximia vidékét a 17. fejezetben már háborúban kiváló férfiak lakják, tehát feltételezhető, hogy ők már háborúznak is. Az itt látható fokozatosság – távoli asszociációként – némiképp Hésiodos világkorszakait idézi.

A folyamat végén, a 19. caputban a perzsák következnek. A róluk adott jellemzés szöges ellentétben áll az eddigiekkel: *Persae... historiantur valde in malis omnibus et bellis esse fortes. Et impietates ab eis magnas agi dicunt;... et impie faciunt in illum, qui fecit eos, deum*. Ez is egyfajta közhelyszerű jellemzés, csak éppen ellen-

¹⁹Vö. Genézis 2,11.

²⁰A gondolat folytatása: *Praedictae autem gentes sine Camarinas vivunt pomis et piper et mella; Camarini panem enim caelestem cotidianum accipiunt* (*Expositio* 12).

tétes előjellel. Ez a toposzszerű, negatív ábrázolás a továbbiakban csak Africával kapcsolatban fog egyszer megismétlődni: *dolosi . . . dicuntur* (61).

A 21. fejezettől már másik forrásból vagy saját kútfőből dolgozik a szerző. Ez a szöveg alapján jól érzékelhető: *Et haec quidem de praedictis gentibus historicus ait. Quoniam vero necessarium est et nostram terram, hoc est Romanorum, conscribere, experiar exponere, ut possit legentibus prodesse. Incipiamus ergo.* Ezt követően már szó sincs a bemutatandó vidékek kimondott erkölcsi jellemzéséről, de említést tesz arról, ha valamelyik vidék lakói kitűnnek valamiben. Eszerint *virii nobiles, deos colentes eminenter, virii sapientes* Egyiptomban (34), *fortes virii* Frígiában Homéros és Vergilius alapján (42), ugyanígy Isauriában (45) Thráciában (50), majd Arelatumban (58). Róma kapcsán megemlíti: *habet autem et senatum maximum virorum divitum . . . invenies omnes iudices aut factos aut futuros esse* (55). Libyában ismét *virii boni et pii et prudentes* élnek (62), Sicilia lakosai pedig *virii divites et eruditi*.

A motívumok összehasonlítását hosszan folytathatnánk, a következtetés azonban a fenti példák alapján is leszűrhető: bár határozottan jelen vannak még a régi hagyomány elemei, a fő gondolatsor helyét azonban egyre inkább a keresztény hiedelemvilág veszi át. A Ὀδοιπορία szerzője sikeresebben formálta át korának követelményei szerint az egykori pogány anyagot. Művén látszik a szándékolt keresztényítés és a törekvés, hogy megtisztítsa a fölösleges, oda nem illő elemektől útleírását. A *Makarinoi* nép bemutatása során nagyszombatról és húsvétról beszél.

Édent tehát mindkét idézett mű evilágra helyezi, mégpedig az akkor ismert világ legkeletibb pontjára. Éden mégis szerves egységet alkot az utána következő valós földrajzi tájegységekkel, sőt maga is az. Fekvése többé-kevésbé meghatározható. Semmi sem választja el hétköznapi világunktól, csupán a távolság, de ha vesszük a fáradságot, magunk is megközelíthetjük.

A konstantinápolyi Philostorgios az V. század elejére keltezhető, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία címet viselő, Phóthios által megőrzött munkájában még mindig a „földi paradicsomot” keresi.²¹ Az egyébként rendkívül éles szemű, valóság szerető, jó megfigyelőkészséggel megáldott szerző – ezekre az erényeire tisztán földrajzi jellegű leírásaiból következtethetünk – habozás nélkül áll elő képtelen magyarázatokkal az Édenkert lokalizációja közben.

Figyelmét főként a délkeleti tájékok vonzzák, és pedig egyetlen kérdés megválaszolásának szolgálatában: *Hol van a földi paradicsom?* A kérdést előtte is sokan fölítették – ha nem is keresztény szóhasználattal –, és sokan tudni is vélték rá a választ, emiatt a késői kor olvasója számára a megoldás kézenfekvő. Indiát Phi-

²¹Philostorgios, Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, in: PG 65, ed. J. P. MIGNÉ, Paris 1858, repr. 1989.

lostorgios egészen biztosan nem saját tapasztalataiból ismerte, hiszen csak egy folyóról tud, amelynek neve szerinte Hyphasis, és amit az Írás Phisónnak nevez (3,10). Elképzelései tökéletes összhangban állnak az *Expositio* és a Ὀδοιπορία keletre vonatkozó leírásaival, tehát hozzájuk hasonlóan minden addigi racionalitása ellenére mitikus világot képzel keletre. Ezt a földet ő azonban már nem a Boldogok földjének, hanem Paradicsomnak nevezi, a szó keresztényi értelmében. A helyszín viszont még nem módosult, továbbra is evilágon keresendő, annak is a keleti tájékain.

Tézise az, hogy a keresett föld valahol keleten, az egyenlítő irányában kerül el (3,10). Indoklása a következő: 1. dél felé minden föld lakható, egészen a külső tengerig, amelyet viszont már perzsel a nap, hiszen függőlegesen veti rá sugarait; 2. a Hyphasis folyó, amely szintén a Paradicsomban ered, és amelyet a Szentírás Phisónnak nevez, úgy tűnik, hogy inkább északkeletről folyik dél felé, míg végül Taprobanéval szemben az Ókeanosba ömlik. Ez a két meghatározás, valamint a folyó (ami nyilvánvalóan a Ganges) torkolatának elhelyezkedése szerint a Földi Paradicsom valahol a Bengáli-öböl északkeleti részén kerül el, amelyről szerzőnk nem tudta, hogy aztán déli irányba kanyarodik, hanem talán arra gondolt, hogy ez a pont az oikumené keleti határa, innen legföljebb csak észak felé fordul a part. Egy másik helyen ugyanis azt írja, hogy a Paradicsom partjait a külső tenger habjai mossák (3,11), tehát mindenképpen tengerparti vidékre kell gondolnunk. Ha megvizsgáljuk az *Expositio* és a Ὀδοιπορία vonatkozó helyeit, láthatjuk, hogy a Philostorgios által körülhatárolt terület nagyjából egybeesik egyrészt a *Camarinói* vidékével, amely a *regio Eviltarum* közelében található (*Expositio* 9), továbbá a Ὀδοιπορία (Klotz, 23. sor) és a Szentírás Ἔδεμ-ével (Gen. 2,8), ami szintén Εὐιλάτ-tól nem messze kerül el, sőt a Szentírás még azt is hozzáteszi, hogy Εὐιλάτ földjén a Phisón, azaz a Ganges folyik keresztül (Gen. 2,11). Kissé ellentmond ennek az okfejtésnek az, hogy Taprobanét Philostorgios a Ganges torkolatával szemben lokalizálja. Ez a tévedés betudható a szerző hiányos ismereteinek is, de született egy ötletes megoldás is a hiba megokolásaként: a *Tabula Peutingerianán* Taprobané valóban a Ganges torkolatával szemközt található. Elképzelhető, hogy Philostorgios ehhez hasonló vagy netalán éppen ezt a térképet követte földrajzi elemzései közben.²²

A földrajzi tájolás után a szerző további jelekből próbál következtetni a Paradicsom közelségére. A Hyphasis partjain szegfűszeg (καρυόφυλλον) található, vagy a termése vagy a virága. A vidék lakosai meg vannak győződve arról, hogy ez a fa a paradicsombeli fák közül való (3,11).

²²PIGULEWSKAJA, i. m. 76.

Philostorgios a négy paradicsomi folyó kérdésének taglalásakor furcsa ellentmondásba kerül önmagával: miután a 7. és 8. fejezetben tökéletes bizonytságot tesz arról, hogy kiválóan ismeri az említett négy folyó közül kettőnek (Tigris, Euphratés) az „evilági” vízrajzát, a 9. fejezetben megingathatatlan határozottsággal a következő kijelentést teszi: Ἡ δὲ ἱερὰ ἡμῶν Γραφή, ἐκ τοῦ Παραδείσου τούτους λέγουσα ὁρμᾶσται, τὸ ἀληθές τὰ τὸν ἱστορεῖ (3,9). Magyarázata, amellyel feloldja ezt az önellentmondást, ötletes: a négy folyó valóban a Paradicsomban ered, de közülük hármat, nevezetesen a Tigrist, az Euphratést és a Nílust hamarosan befogadja a sivatagos, homokos talaj, és egészen addig a föld alatt folynak, mígnem szilárd, sziklás vidékre érnek (valóban, mindhárom folyó torkolatvidéke sziklás), ahol a felszínre tudnak törni. A szerző aztán részletesen elemzi ezeknek a föld alatti vízfolyásoknak a természetét, és bizonyítékokat sorakoztat fel arra, hogy állítása helyességét igazolja. Ezek a folyók – írja Philostorgios – kitörésük színhelyén elképzelhetetlenül hatalmasak, és a föld alatt is igen intenzív áramlattal törnek előre. Erről tanúskodik a zúgás, ami olykor a föld alól hallatszik. A kútásók által szerzett tapasztalat is csak ezzel magyarázható, hiszen a sziklás réteg áttörése után olyan erővel tör fel a víz, hogy alig tudják kordában tartani és valamilyen meghatározott mederbe terelni. Ezután pedig örökké, megszakítatlanul árad a víz a kútból, anélkül, hogy bármikor is kiszáradna. Az eredeti vízmenyiségből persze sokat felszippant a felszín alatt a még száraz talaj, és így a paradicsomi folyók csupán töredékükre apadva jelennek meg a felszínen. A Nílus helyzetét még az is nehezíti, hogy át kell magát küszködnie az Indiai-óceán alatt (3,10). A Hyphasis van csak kivételezett helyzetben, amit viszont a Paradicsom közelsége tökéletesen indokol. Ez a folyó sehol sem folyik a föld alatt. Elegendő bizonyíték erre, hogy a Ganges virágot hordoz a felszínén, és a föld alól semmiképpen sem tudná épségben magával hozni őket (3,10). A Paradicsommal való közvetlen kapcsolatra utal – fűzi tovább Philostorgios – a Ganges gyógyító hatása is: azt mondják, ha valakit heves láz gyötör, és megmártózik a folyóban, azonnal megszabadul a betegségétől. Bizonyára Bizáncban is hallottak az indusoknál elterjedt hiedelmekről a Ganges csodatévő hatásával kapcsolatban. A Tigrisnek, az Euphratésnak és a Nílusnak azért nincsen csodatévő hatása – így a folytatás – mert a föld alatt semmiféle paradicsomi tulajdonságot nem tudnak magukkal hozni (3,10).

Mindezek a fejtegetések azonban csak a Paradicsom földrajzi elhelyezkedéséről szólnak, és csak közvetve árulnak el valamit arról, hogy Philostorgios hogyan is képzelte az ottani létet. Kiderül, hogy a Paradicsomban csodálatos növények lehetnek, amelyeknek egy mintapéldánya a szegfűszeg a Ganges mentén. Ott a

folyók hatalmasak – mint valószínűleg minden egyéb –, és csodatévő, gyógyító hatásuk van. Ennyi csupán a közvetett ábrázolás.

A következő fejezet (3,11) azonban már kicsit többet mond. Az érdeklődő a konstantinápolyi keleti állatok leírásába kezd, meglepő valóságghűséggel és alapossággal.²³ Már a fejezet elején árulkodó megjegyzést tesz: *φησί ἅπαν τὸ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον καὶ περὶ τὴν μεσημβρίαν κλίμα, καίτοι πέρα τοῦ μίτρου ταλόμενον, ὅμως τὰ κράτιστα καὶ μέγιστα φέρειν τῶν ὅσα γῆ καὶ θάλαττα δυνατὴ τρέφειν* (3,11). Hérodotoshoz hasonlóan ő is úgy gondolja tehát, hogy a keleti vidékeken valahogy minden nagyobb, erősebb és különlegesebb. A gyümölcsök kapcsán nemkülönben: *Καὶ καρποὶ δὲ κάλλιστοι τε καὶ μέγιστοι, ὦν γνῶριμα καὶ τὰ χάρυα*²⁴ (3,11).

Az egzotikus leírás az aranyat bőséggel ontó föld említésével egészül ki (ὁ χρυσοῦς ἐνταῦτα γεννᾶται καταρώτατος), ami szintén ismerős elem a Boldogok földje és a Földi Paradicsom közelében elterülő Ganges-vidék furcsa, mitikus-valóságos bemutatásában. Már a *Periplus Maris Erythreien*ben is olvashatunk Xρυσῆ-ről (63) a Ganges-torkolat környékén, a *Genesis* (2,11) pedig kifejezetten kiemeli az arany létét Évilatban: *οὗ ἔστιν τὸ χρυσοῖον*.

Philostorgiosnál tehát együtt van még néhány azon motívumok közül, amelyekkel egykor a görögök a lakott föld peremét, valamint a Boldogok földjét gyakorta felruházták. Még a Paradicsom helyszíne sem változott, még mindig evílagon, még mindig Indiától kissé keletre keresendő. A hitvilág azonban, amelybe a Paradicsom képzelete ágyazódik, már egészen keresztény színezetet öltött.

Áttekintésünket nem fejezhetjük be anélkül, hogy említést ne tennénk *Kosmas Indikopleustés*ről. Az alexandriai származású kereskedő, később sínai-hegyi szerzetes a VI. században nem csupán távoli utakra vállalkozott, hanem meg is örököltette az utazásai során szerzett tapasztalatait. Kosmas egyszerű, különösebb műveltséggel nem rendelkező kereskedő volt, de Philostorgioshoz hasonlóan ő is rendkívül jó megfigyelőkészséggel rendelkezett.²⁵ A különféle utalásokból kide-

²³A Philostorgios által bemutatott állatok (bálna, elefánt, taurelephas, kígyók, egyszarvú, zsiráf, különféle majomfajták, zebra, papagáj) később valamennyien megjelennek majd Kosmas Indikopleustésnél, természetesen némi helyreigazítással, hiszen a zsiráf és a zebra csak Afrikában él. Konstantinápolyban volt alkalma látni taurelefast, egyszarvút, zsiráfot, majomfajtákat, például a *pán* nevezetűt. Ennek kapcsán kifejti, hogy szerinte a görögök valamennyi furcsa, általuk nem ismert állatból istent gyártottak, például a *pán* és a *spbinx* esetében. Állítását természetesen részletes indoklás követi. (Például arra vonatkozóan, hogy miért hitték azt, hogy a *spbinx* nőnemű; miért gondolták, hogy rejtvényeket ad fel, stb.) Az állatfejezet részletes elemzését lásd KÁDÁR ZOLTÁN–TÖTH ANNA: Az egyszarvú és egyéb állatfajták Bizáncban, Budapest 2000, 47–62.

²⁴*χάρυα* alatt valószínűleg a kókuszdiót érti (PIGULEWSKAJA, i. m. 78).

²⁵PIGULEWSKAJA, i. m. 111.

rül, hogy több művel is gyarapította az emberiség szellemi vagyonát, de ezek közül csak egynek sikerült elkerülnie az örök feledést, méghozzá annak, amely a Χριστιανική τοπογραφία (547–550 k.) címet viseli.²⁶

A szöveg első kiadójának, Montfauconnak köszönhető az a találó megállapítás, amely Kosmas különös népszerűségét magyarázza: τὸ πάρεργον κρεῖττον τοῦ ἔργου.²⁷ Az *ergon*ban Kosmas különös, sokszor nehezen érthető, kusza fejtegetésekbe bocsátkozik a világmindenség felépítéséről a Biblia által sugallt világkép védelmében, valamint a ptolemaiosi világkép ellenében. Nézeteiben valószínűleg erősen befolyásolták őt szír nesztoriánus elképzelések.²⁸ Kosmas ugyanis kapcsolatba került egy *Mār Abā* nevű perzsával (görögül *Patrikios*), aki 525 és 530 között beutazta a birodalom nagyvárosait, járt Alexandriában, Konstantinápolyban, Athénban, Korinthosban, és mindenütt beszédeket tartott, prédikált, vitakozott. E viták során sokszor felmerült a világmindenség felépítésének kérdése, amely tekintetben Abā a ptolemaiosi világképpel szemben foglalt állás. Nézeteit a nisibisi akadémia²⁹ hagyományából meríthette, amely viszont *Mopsvestiai Theodóros*, a nagy nesztoriánus exegéta tanításain alapult, ő képzelte el a világmindenséget egy, a tengelyén átmenő síkban félbevágott hengernek, amely kétszer olyan hosszú, mint amilyen széles.³⁰ Az ő, valamint a szírek egyszerű nézetei tükröződnek Kosmas elképzeléseiben is.³¹

A mellékelt ábrák jól szemléltetik Kosmas világképét.³² A világ egy ládára ha-

²⁶Topographie chrétienne, ed. WANDA WOLSKA-CONUS, Paris 1968–1973.

²⁷WECKER, Kosmas Indikopleustés, in: PWRE, 1488.

²⁸Uo., 1487.

²⁹MEYENDORFF, i. m. 136–137. Nisibisben legalább a IV. század elejétől kezdve működött egy olyan keresztény iskola, amely függetlenül a nyugati hagyománytól, teljességgel a zsidó zsinagógai iskolák hagyományaira épült. Az iskola egyik tanítója, *Szent Efrém* 363-ban a perzsák üldözésétől tartva Edessába költözött, ahol szintén létrehozott egy zsidó mintájú iskolát, ami azonban már elkerülhetetlenül bekapcsolódott a görög kereszténység szellemi mozgalmába, és átvette többek között Mopsvestai Theodóros exegetikai módszereit, akinek az írásait szír nyelvre is lefordították. Az iskola 457-ben a nesztoriánusok üldöztetése miatt ismét visszaköltözött a nesztoriánusokat támogató Nisibisbe.

³⁰PIGULEWSKAJA, i. m. 113.

³¹Vö. uo. 114.

³²(Lásd IV. tábla) Kosmas művének mindhárom legrégebbi kéziratában (Vaticanus VIII–IX. sz.; Laurentianus X. sz.; Sinaiticus XI. sz.) található illusztrációk. Egyes kutatók szerint a Vaticanus ábrázolásai Kosmas saját rajzaira vezethetők vissza. Vö. C. STORNAJOLO: Le miniature della topografia cristiana di cosma Indicopleuste. Codice vaticano greco 699, Milano 1908. Mindenesetre biztosra vehető, hogy Kosmas valóban készített vázlatokat, rajzokat, erre sok helyen utal művében (καὶ ταῦρα ὡς οἶδαμεν διεγράψαμεν (11,4). A világmindenség írásbeli bemutatása is olybá tűnik, mintha különféle ábrákat magyarázna. Ezek az ábrák a Codex Vaticanus illusztrációi Migne

sonlít, amelyet dongaboltozat zár le. Az alsó ég és a felső ég között egy *belső mennyezet* helyezkedik el. A belső mennyezet alatt tartózkodnak a halandó emberek és az angyalok, fölötte pedig a Mennyek Országga található, ahova Jézus Krisztus jutott fel elsőként, és ide fognak kerülni haláluk után az igazak. A lakott föld közepén hegy magasodik, ezen élnek az emberek. Az oikumenét az Ókeanos veszi körül, annak túlsópartján lakatlan föld terül el, innen emelkednek fel a világ *falai*.

Kosmas világképében a Paradicsomnak is helye van, méghozzá a Biblia tanításának és a korábban vizsgált, általánosan elterjedt hiedelmeknek megfelelően, keleten. Lényeges különbség azonban, hogy Kosmas már nem India és Kína közelébe lokalizálja az édenkertet, hanem elérhetetlen messzeségekbe, az oikumenét körülölelő Ókeánoson túlra, amelyen élő ember számára pontosan anynyira lehetetlen az átkelés, mint amennyire lehetetlen a földről az égbe jutni (Kosm. 137). Elképzelhető, hogy a sokat látott, sok vidéken megfordult, racionális szemléletű egykori kereskedő indoklása olvasható ki az alábbi költői kérdésből: Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι οἱ ποιθοῦντες πολλὰ μανθάνειν καὶ περιεργάζεσθαι, εἴπερ ἦν ὁ παράδεισος ἐν ταύτῃ τῇ γῆ, οὐκ ὤκνουν οἱ πολλοὶ φθάσαι μέχρι τῶν αὐτόθι. Εἰ γὰρ διὰ μετὰξιον εἰς τὰ ἔσχατα τῆς γῆς τινες ἐμπορίας οἰκτρᾶς χάριν οὐκ ὀκνοῦσι διελθεῖν, πῶς ἂν περὶ τῆς θέας αὐτοῦ τοῦ παραδείσου ὤκνησαν πορεύεσθαι; (Kosm. 137).

Különösen a felülnézeti ábrán látszik jól, hogy a négy paradicsomi folyó kérdésében is hűen követi a Biblia tanítását, és Philostorgioshoz hasonló megoldást ajánl arra a problémára, hogy miként is jutnak a folyók paradicsombeli forráshegyükről evilági medrükbe.

Sem a *Keresztény Topográfia*, sem Philostorgios műve, sem az *Expositio*, sem pedig rövidebb verziója, a *Ὀδοιπορία* nem sorolható a tudományos értékű ún. „magas irodalom” termékei közé. Szerzőik egyszerű, alsóbb társadalmi rétegekből származó emberek, akik már nem részesültek hagyományos képzésben, emiatt alig vagy egyáltalán nem volt semmiféle kapcsolatuk a klasszikus értelemben vett antik kultúrával, ami a széles tömegek számára fokozatosan feledésbe merült. Szemükben egyre inkább a *Biblia* vált az egyedül mérvadó írássá. Emellett hosszú utazásaik során folyamatosan ki voltak téve a formálódó kereszténység újabb és újabb szellemi áramlatainak, amelyek szükségszerűen nyomot hagytak gondolkodásukon. Ezt a folyamatot bizonyítja a fent elemzett művekben tapasztalható pogány és keresztény gondolatok furcsa vegyüléke, amelyek aránya a századok előrehaladtával egyre inkább a kereszténység javára változott.